

Begravningspastoral

Antagen av kyrkorådet 2019-06-11.

Svenska kyrkan
ROSLAGENS VÄSTRA PASTORAT

Begravningspastoral för Roslagens västra pastorat

Pastoral teologisk grund

Den pastoralteologiska grunden för Svenska kyrkans begravningsverksamhet beskrivs i kapitel 24, Inledningen, Kyrkoordningen.

"I begravningsgudstjänsten tar församlingen och de sörjande avsked och överlämnar den som dött åt Guds barmhärtighet. Kyrkan tror och bekänner att Jesus Kristus genom sin död har burit människans död och genom sin uppståndelse segrat över döden och öppnat vägen till det eviga livet.

Vid begravningen kommer såväl sorgen och dödens allvar som hoppet och uppståndelsens ljus till uttryck. Den blir samtidigt en påminnelse för de närvarande att själva besinna sig inför livets frågor och dödens allvar.

Den dubbelhet av död och liv, mörker och ljus som finns i varje människas liv och i korsets evangelium sätter således sin prägel på begravningen, men sorgen och döden får en ny och annorlunda karaktär, när den bärs upp av uppståndelsens och den himmelska lovsångens ton."

Begravningspastoral

Allt som sker i begravningsverksamheten ska utföras med värdighet. Gud, som gett oss livet ger oss också hoppet om ett liv efter döden. Den människosyn kyrkan vill förmedla innebär att en avlidnes kropp ska behandlas på ett värdigt sätt. Alla medarbetare i Roslagens västra pastorat ska alltid i alla begravningsuppgifter visa den avlidne samma omsorg och ha samma etiska förhållningssätt som om anhöriga var närvarande när arbetsuppgifterna utförs.

Enligt Svenska kyrkans synsätt sträcker sig begravningen från dödsbädden till avskedet vid graven. Församlingarna vill i sitt arbete möta människor med omsorg, respekt, kärlek och tålmod.

Begravningspastoralen är en hjälp för att tydliggöra såväl helheten som de enskilda arbetsuppgifterna i samband med begravningen.

Kyrkoherden har det övergripande ansvaret för att begravningsverksamheten sköts i enlighet med denna begravningspastoral. Det finns en långtgående delegation av arbetsledningsansvar, men varje medarbetare måste också för sin del, ta ansvar för sina uppgifter för att begravningspastoralen också ska gälla i enskildheter.

Begravningspastoralen är en lokal överenskommelse om hur anställda och förtroendevalda i Roslagens västra pastorats församlingar arbetar med begravningsfrågorna. Begravningspastoralen är ett arbetsledningsinstrument för kyrkoherden och församlingens medarbetare ska följa de riktlinjer som finns i pastoralen.

Begravningspastoralen omfattar tiden från dödsbädden till uppföljningen efter begravningsgudstjänsten och är ett sätt för församlingarna att kvalitetssäkra begravningsverksamheten.

Organisation

Roslagens västra pastorat är huvudman för begravningsverksamheten.

Kyrkoherden har huvudansvar för begravningsverksamhetens myndighetsutövning.

Förvaltningschefen har på delegation från kyrkoherden ansvar för den löpande verksamheten och för förmännen samt kyrkovaktmästarna.

Kyrkoherden ansvarar också för den del av begravningsverksamheten som kan hänföras till begravningsgudstjänsten och den själavård och pastorala omsorg som begravningarna ger upphov till och som bekostas av kyrkoavgiften. I denna verksamhet har också andra anställda viktiga uppgifter som möter sörjande i olika skeden i samband med dödsfall och begravning.

Tjänstgöringsschema begravningstider

Varje församlingssherde ansvarar för att det finns tillräckligt många begravningstider inom sitt pastorala område. Tiderna ska i god tid, lämnas till respektive expedition, samt vilken präst, musiker och vaktmästare som tjänstgör vid respektive begravningsgudstjänst.

Vid ev. byte av tjänstgörande personal ska det i god tid meddelas expeditionerna.

Kontakt

Sorgehus och begravningsbyråer kommer i kontakt med Roslagens västra pastorat för att boka begravningstid, planera begravningsgudstjänst och för själavård:

Pastorsexpeditionerna bokar tider i pastoratet kyrkor. Pastorsexpeditionen förmedlar också kontakt med präst och kyrkomusiker. För begravning i Häverö, Hallstavik, Edebo och Ununge kyrkor kontaktas expeditionen i Hallstavik på tel. 0175-250 60. Begravning i övriga kyrkor i pastoraten bokas på expeditionen i Rimbo på tel. 0175-755 70. Expeditionstider(vanligtvis): måndag-tisdag 09.00-12.00, onsdag 13.00-15.00, torsdag-fredag 09.00-12.00.

Under annan tid än kontorstid eller i särskilda fall kan präst i församlingen kontaktas. Prästen bokar ingen begravningstid utan hänvisar till närmast kommande kontorstid vid pastorsexpeditionen, men kan hjälpa till på andra sätt runt ett dödsfall. Om det bedöms som nödvändigt kontaktar prästen pastorsexpeditionen för bokning av begravningsgudstjänst mm. Kyrkoherden kan i undantagsfall boka en begravningsgudstjänst.

Pastoratet har fastställda tider för begravningsgudstjänster och en långsiktigt fastställd tjänstgöringsordning för präst, musiker och vaktmästare. Den medarbetare på pastorsexpeditionerna som tar emot anmälan om dödsfall har också befogenhet att genomföra bokningen.

Om behov finns för begravningsgudstjänster på andra tider än de fastställda sker bokningen i samråd med präst, musiker och vaktmästare.

Bemötande

Församlingarnas alla medarbetare förväntas bemöta sorgen med saklighet, vänlighet, öppenhet, respekt, empati och diskretion. Medarbetare förmedlar själavårdsärenden till präster och diakoner.

Själavård

Begravningsens sammanhang sträcker sig från dödsbädden till avskedet vid graven. Mycket av detta hör till själavården och det pastorala handlandet och präglas därför av en betydande frihet. Svenska kyrkans riter vill hjälpa de sörjande att förstå att den döde är död och gestalta kyrkans tro på Guds närhet och på de dödas uppståndelse och ett evigt liv.

- * präster och diakoner står också till förfogande för själavård och andakter i samband med dödsfall.
- * präster har beredskap för bön och sjukkommunion som en del av omsorgen vid livets slut.
- * präster har beredskap för andakt vid den avlidnes dödsbädd och utfärdsbön.
- * präst eller diakon stöder de sörjande i sorgprocessen.
- * prästen kan medverka när så önskas och leder andakt i samband med visning av den avlidne och enskilt avsked.
- * präst och diakon medverkar efter kallelse på den avlidnes arbetsplats eller motsvarande.
- * präst deltar efter anhörigas inbjudan i minnesstunder.
- * vid gravsättning kan vid önskemål präst bokas.
- * församlingen erbjuder själavårdskontakt efter begravningen.
- * diakon kontaktar närmast anhöriga och informerar om möjligheten att delta i sorgegrupper "leva vidare".

Expeditionen meddelar vanligtvis via e-post tjänstgörande präst att en begravningsgudstjänst är bokad, prästen kontaktar snarast möjligt sorgehuset, bokar tid för ett begravningsamtal.

Allhelgona gudstjänster

I god tid före Allhelgonahelgen skickas en inbjudan till sorgehusen om inbjudan till minnesgudstjänst med ljusständning. Den präst som leder gudstjänsten i respektive kyrka är den som genom expeditionens omsorg står som inbjudare. Det är viktigt att en diakon deltar i minnesgudstjänsterna om det är praktiskt möjligt.

När livet ska gå vidare...

Samordnaren för diakonala verksamheten i pastoratet har det yttersta ansvaret, att tillsammans med övriga diakonerna planera och inbjuda till sorgegrupper "Leva vidare-grupper".
Sorgegrupperna leds om det är möjligt av en diakon och präst tillsammans.

Barn

När någon i ett barns närhet dör, bör särskild omsorg om barnet iakttas.
Frågor om barns närvaro vid begravningens olika skeenden skall tas på stort allvar. Det är viktigt att barn deltar i sorgprocessen på barnets villkor. Prästen ska visa särskild lyhördhet för barnets känslor, tankar och frågor. Tonåringens behov av stöd och hjälp bör också särskilt uppmärksammas. Viktigt att prästen vid sorgesamtalet berättar vad som kommer att hända på begravningsdagen. Vid behov kan prästen få biträde av medarbetare inom barn- och ungdomsverksamheten.
Begravningsgudstjänsten kan utformas så att barnen är delaktiga i olika symbolhandlingar.

Barn och ungas död

När barn eller unga dör finns vanligtvis sörjande kamrater och lärare som behöver få uttrycka sin saknad och sin sorg. Församlingens medarbetare bör erbjuda särskild hjälp att bearbeta sorg och rädsla genom t.ex. samtal, samlingar och lektionsmedverkan.

Dödfödda barn

När foster avlider erbjuder församlingen en begravningsgudstjänst eller en andakt när det bedöms som pastoralt lämpligare. Gudstjänsten eller andakten ska utformas i nära samarbete med den drabbade familjen och med stor pastoral omsorg och lyhördhet.

Administrativa rutiner vid dödsfall och begravning

Pastorsexpeditionens rutiner vid dödsfall:

- * tar emot dödsfallsanmälan.
- * noterar uppgifter om den avlidne.
- * noterar dödsdatum.
- * noterar närmast anhörig, personuppgifter samt relation till den avlidne.
- * noterar vem som anmäler dödsfallet, närmast anhörig eller begravningsbyrå.
- * noterar vilken begravningsbyrå som företräder dödsboet vid begravningsgudstjänsten.
- * kontrollerar den avlidnes kyrkotillhörighet.
- * skickar inbjudan till tacksägelse till sorgehuset.

Pastorsexpeditionens rutiner vid bokning av begravningsgudstjänst:

- * bokar begravningsgudstjänst.
- * bokar präst, musiker och vaktmästare.
- * sänder ut bokningsbekräftelse till berörda.
- * bokar minnestund och lokal.
- * skriver ut begravningsblankett från kyrkobokföringen och ger denna till tjänstgörande präst.
- * noterar sätt för gravsättning.
- * noterar om befintlig grav eller ny grav ska öppnas.

Begravningsgudstjänsten

Begravningsgudstjänster i Roslagens västra pastorat följer kyrkohandboken 2017 med dess riktlinjer. Samlingsmusik kan förekomma innan begravningsgudstjänsten börjar. I begravningsgudstjänsten ingår minst två psalmer. Psalmernas placering är flexibel. Den avlidnes dopljus kan vara tänd under gudstjänsten. Anhöriga inbjuds att vara delaktiga i utformandet av begravningsgudstjänsten. Präst och kyrkomusiker verkar för att anhöriga deltar vid val av musik, bibeltexter och böner. Präst och kyrkomusiker vägleder fastställande av ordningen för psalmer, solosång och instrumentalmusik i gudstjänsten. Det är av vikt att samråd med präst, kyrkomusiker och anhöriga äger rum så att musik och psalmer blir en integrerad del av helheten och står i samklang med Svenska kyrkans tro och lära.

Inspelad musik och sång kan framföras bl.a. på platserna för solosång och eller i samband med avskedstagandet i gudstjänsten.

Det är viktigt att i lyhördhet för människors förväntningar tydligt visa på att begravningsgudstjänsten är en gudstjänst. Ingenting av det som förekommer vid en begravningsgudstjänst ska motsäga den kristna tron på Jesus Kristus, hoppet om de dödas uppståndelse och ett evigt liv. Det är också viktigt att kyrkorummets helgd och begravningsaktens värdighet bevaras, liksom livets värde, den avlidnes heder och gravfrid.

Tjänstgörande präst avgör utifrån dessa riktlinjer hur ovanstående situationer ska handhas på ett pastoralt riktigt sätt.

Begravningsgudstjänst med urna

Begravningsgudstjänsten genomförs normalt med stoftet i kista. Detta är också att föredra av själavårdsmässiga skäl, då begravningsgudstjänstens syften är att synliggöra och medvetande göra den anhöriges död som ett viktigt steg i sorgprocessen.

När önskemål finns av olika skäl kan begravningsgudstjänst ske med urna.

Den placeras på ett bord, som har en vit duk med minst två ljusstakar.

Vid överlåtelsen används ej mull, prästen tecknar istället korstecken över urnan samt använder alternativet: *Du gav henne/honom livet. Tag emot henne/honom i din frid (+) och ge henne/honom för Jesu Kristi skull en glädjeric uppståndelse.*

Vid gravsättningen av urnan erbjuds anhörig att bära urnan i procession till graven.

Minnesstund

Minnesstunden efter begravningsgudstjänsten är en viktig samling. Den möjliggör en måltids-gemenskap och ger tillfälle till att minnas den döde och ta ett steg vidare i en ny livssituation. Vid planeringen av minnesstunden är det den dödes eller närmast anhöriga önskan som gäller. Det är viktigt att präst deltar vid minnesstunden efter inbjudan från sorgehuset. Prästen kan efter anhörigs önskan vara värd för samlingen, hälsa välkommen, hjälpa de anhöriga hålla tacktalet, läsa minnesadresser m.m. samt avslutar med att läsa eller sjunga en psalm.

Prästen ska vid planering för begravningsgudstjänsten planera in tid för minnesstunden.

Pastorexpeditionens rutiner efter begravningsgudstjänsten har ägt rum:

* när begravningsgudstjänsten är utförd signerar tjänstgörande präst begravningsblanketten i original.

* expeditionen registrerar uppgifterna på begravningsblanketten i ministerialboken.

* arkiverar begravningsblanketten.

* fakturerar i förekommande fall den avlidnes hemförsamling för begravningsgudstjänsten.

Anmälan och registrering av dödsfall vid borgerlig begravning.

Vid borgerlig begravning meddelas kyrko- och kyrkogårdsvaktmästarna om gravsättningen på kyrkogården enligt Administrativa rutiner vid pastorsexpedition. Medarbetarna vid pastorsexpeditionen informerar anhöriga om att pastoratet tillhandahåller lokal utan religiösa symboler för eventuell begravningsceremoni. Vid borgerlig begravning används inte församlingens kyrkor. Vi upplåter Häverö begravningskapell, Edebogården och Rånäs kapell för borgerlig begravning. Klockringning kan ske efter de anhörigas önskemål.

Etik och värdighet på kyrkogården

Generella regler om ordning och etik på kyrkogårdarna finns i begravningslagen kap 2, § 12 och 13. I denna finns också anvisningar om att gravrättningsarbetet skall utföras utifrån etiska utgångspunkter.

Administrativa rutiner vid gravsättning

- * kontrollerar att intyg för gravsättning finns och i förekommande fall att medgivande för gravsättning finns.
- * datum för gravsättning av kista/urna/aska registreras i gravboken.
- * intyg om gravsättning fylls i och skickas till skattemyndigheten.
- * gravbrev/minnesbrev skickas till närmaste anhörig när gravsättning ägt rum.
- * när gravsättning sker i redan upplåten grav förlängs gravrätten med 25 år.
- * har den avlidne varit antecknad som gravrättsinnehavare kontaktas dödsboet för uppgift om ny gravrättsinnehavare.
- * om ny gravrätt upplåtits, att blankett för anmälan av gravrättsinnehavare skickas till dödsboet.

Förvaring av kistor och urnor.

I pastoratet finns två stycken bårhus och bisättningslokaler, vid Häverö och Rimbo kyrka. Båda bårhusen är temperaturreglerade. I båda lokalerna finns loggböcker där ankommande och utgående kistor, urnor och askor noteras. Begravningsbyråerna ombesörjer transporten till bårhusen, där sedan pastoratet övertar ansvaret för dem, och ser till att stoftet finns i kyrkan i god tid innan begravningsgudstjänsten.

Visning av gravplats.

Vaktmästarna visar anhöriga de lediga gravar, som passar för den önskade gravsättningen. När gravplats valts ut, meddelas detta till administrationen, som skickar ut blanketter för anmälan av gravrättsinnehavare.

Gravplatstyper i Roslagens västra pastorat

Utifrån regeringens proposition 2011 om att utarbeta gemensamma begrepp i begravningsverksamheten har Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, Sv. Begravningsbyråers Förbund, Sv. Kyrkogårds- och krematorieförbund, Sv. Stenindustriförbund, Riksantikvarieämbetet m.fl. utarbetat vilka benämningar/begrepp som ska användas och vad dessa står för. Vi följer dessa gemensamma begrepp.

Vaktmästarna visar anhöriga lediga gravar som passar för den gravsättningen som skall ske.

Våra tolv kyrkogårdar är:

Edebo, Edsbro, Fasterna, Gottröra, Husby-Sjuhundra, Häverö, Närtuna, Rimbo, Rånäs, Rö, Skederid, och Ununge.

Traditionella **kistgravplatser och urngravplatser** finns på alla våra kyrkogårdar.

Minneslundar finns också på alla våra kyrkogårdar (se dock askgravlundar nedan). Gravskicket är anonymt och kollektivt. Gravsättning i minneslund sker alltid utan anhörigas närvaro och anhöriga får inte kännedom om var askan nedsätts inom området. Tanken är att man kan gå till vilken minneslund som helst för att där minnas sin anhöriga. Det ska heller inte i anslutning till minneslundan finnas namn på de gravsatta i minneslundan.

Askgravlundar finns på kyrkogårdarna i Närtuna, Rö och Skederid. Dessa har samma regler som våra minneslundar men med den enda skillnaden att namnen på de gravsatta finns på en gemensam plats vid askgravlundan.

Askgravplatser finns än så länge (våren 2019) bara på Rimbo och Husby-Sjuhundra kyrkogårdar. Vi avser att hinna med att anlägga två om året tills alla våra kyrkogårdar har askgravplatser. Näst på tur är Edsbro och Rånäs kyrkogårdar hösten 2019.

Askgravplatser har kommit på senare år utifrån en önskan om ett inte fullt så anonymt gravskick som minneslundan erbjuder. Att det ska finnas en specifik plats att gå till där askan är nedsatt men utan skötselkrav. Gravplatsernas gemensamma plantering sköts helt av kyrkogårdsförvaltningen. En begränsad gravrätt avseende gravanordning, utsmyckning och skötsel. Namnbrickan är lika för alla och egen utsmyckning får endast vara en ljuslykta och bukett i vas framför stenen. Anhöriga får närvara vid gravsättningen och det finns plats för två gravsättningar vid varje sten.

Medling

Om anhöriga är oense om hur och när, den avlidne skall begravas, skall medling erbjudas. Detta ansvar är delegerat till kyrkoherden.

Oenighet kring begravningsgudstjänsten är en fråga för kyrkoherdens pastoralansvar.

Bilaga.

Arbetsinstruktioner vid gravsättning.

Gravsättning av urna.

Urngravar grävs manuellt till ett djup av 80cm.

Ett skyddslock läggs över graven tills gravsättningen ägt rum.

Urnan är vanligtvis placerad på därför iordningsställt bord/altare i kyrkan/kapellet eller på annat utsett ställe.

Kyrkvaktmästare bär alltid kostym.

Under klockringning bärs urnan ut till graven av anhöriga om de så önskar, annars av vaktmästaren.

Anhöriga ges också möjlighet att sänka urnan, annars är även vaktmästaren behjälplig med detta.

Efter urngravssättningen har ägt rum återfylls graven så snart som möjligt.

Gravsättning av aska i minneslunden

Gravsättning sker inom en månad av kyrkvaktmästaren.

Vintertid sker gravsättningen först till våren.

Gravsättningen genomförs vid en tidpunkt när inga utomstående befinner sig i närheten av minneslunden.

I Roslagens västra pastorat förekommer endast nedgrävning i minneslund, ej spridning.

Gravsättning med kista, gravgrävning.

Allmänt

Ansvar och delegation

Kyrkoherde, förvaltningschef och vidare delegation till arbetsledare.

Vilka omfattas av denna instruktion?

Alla som deltar i något av dessa arbetsmoment.

Utbildning

Den som ansvarar för gravöppning, sänkning eller återfyllning ska ha tillräcklig utbildning och erfarenhet.

Etik

Allt arbete med graven och kistan ska utföras på ett värdigt sätt.

Ensamarbete

Ensamarbete får inte förekomma i något moment. Det ska alltid vara minst två personer vid gravöppning och återfyllning.

Åldersbegränsning

Ingen person under 18 år får delta i arbetet med att gräva eller återfylla gravar.

Skyddsutrustning

Skyddsutrustning i form av hörselskydd, skyddsskor och första förband kontrolleras alltid före arbete. Skyddshjälm skall användas om det inte bedöms obehövt av arbetsledaren.

Miljö

för att värna miljön får inte maskiner gå på tomgång i onödan.

Allmänhetens skydd

Allmänheten får inte vistas inom arbetsområdet. I vissa fall kan platsen behöva spärras av.

Innan grävning

Utrustning

Kontrollera utrustningen innan grävning. Grävmaskin, jordlåda, rasskydd, gångplank, värmetråg och annan utrustning ska fungera som tänkt.

Graven

Kontrollera beställning av begravning samt att behörig gravrättsinnehavare skriftligt undertecknat godkännande om gravsättning. Kontrollera att intyg om gravsättning finns. Kontrollera att det är rätt gravplats och om det finns uppgifter om tidigare gravsatta samt var och på vilket djup.

Bedömning

Gör en helhetsbedömning av hur arbetet ska läggas upp med hänsyn till rasrisk, jordmån, närliggande gravar, gravstenar, grävmaskinens placering etc.

Jordlåda

Där jordlåda används ska den placeras minst 70cm från graven på plan mark med tryckutjämnande skiva eller plank under.

Under grävning

Rasskydd

Ingen får vara nere i graven innan första stämpingssektionen sitter på plats. Det får heller aldrig vara fler än en person i graven.

Stora stenar

Större stenar sorteras bort under grävning så de inte riskerar att ha sönder kistan vid återfyllning.

Gammal kista

Gräv aldrig igenom en tidigare orörd kista.

Benbitar

Det är viktigt att benbitar som upptäcks lämnas kvar i graven efter grävning. Om möjligt grävs de ner i botten på graven. Detsamma gäller i det fall man stöter på en gammal urna.

Handhavande av grävmaskin

Grävmaskinisten ska alltid ta bort händerna från spakarna och ställa ner skopan i mark när den andre är inom säkerhetsområdet. Detta bestäms av maskinens räckvidd. Vid arbete i graven får ingen sitta i grävmaskinen.

Lock

Ett fallskydd ska alltid vara monterat över graven när ingen finns på plats.

Stege

Vid arbete nere i graven ska alltid stege användas.

Sänkning

Gångplank

Det ska alltid vara monterade gångplank vid sänkning av kista.

Utrustning

Listerna ska vara kontrollerade och inte ha några brister. Detsamma gäller bockar och eventuellt katafalk.

Bärlag

Det ska alltid vara sex bärare för att sänka en kista. Det får inte vara fler än en ovan bärare i bärlaget. En av bärarna vid huvudändan på kistan leder sänkningen.

Återfyllning

Stämplingar

Fyll igen graven en stämplingssektion i taget. Ta aldrig upp alla stämplingar på en gång.

Fyll för hand

Fyll alltid på runt om och täck kistan för hand. Sortera bort större stenar som kan skada kistan. Om de anhöriga vill närvara vid återfyllningen ska de kunna göra det.

Sammanfattning av lagstiftningen

Lagen säger följande:

- * Arbetsgivaren är skyldig att se till att arbeten kring gravgrävning kan ske på ett säkert sätt.
- * Arbetsförhållandena ska kontinuerligt undersökas och risker ska åtgärdas. Det ska finnas rutiner för hur detta ska gå till. Rutinerna ska vara skriftliga om det finns minst tio arbetstagare.
- * Arbetsgivaren ska förvissa sig om att förare av grävmaskin har dokumenterad utbildning i maskinens handhavande.
- * Gravgrävningsarbetet ska planeras så att risk för ras förebyggs.
- * Underlaget som belastas ska ha tillräcklig bärighet.
- * Rasskydd ska alltid användas för att förebygga ras och vara dimensionerat för den belastning det kan bli utsatt för.
- * Minderåriga får inte gräva eller återfylla gravar.
- * Man ska vara minst två personer då man gräver eller återfyller en grav.
- * Skyddshjälm och skyddsskor med skyddståhatta ska användas, om det inte anses uppenbart onödigt.